

Levensloop en kerkverlating:

Een nieuwe en overkoepelende verklaring voor enkele empirische regulariteiten

Nan Dirk de Graaf, Ariana Need, Wout Ultee¹

Summary

*Life course and leaving the church:
a new and comprehensive explanation for some empirical regularities*

Research shows that especially the young and better-educated are more likely to leave the church. The process of apostasy also differs substantially between denominations. Using a life history perspective we examine the social mechanisms that might explain these three empirical regularities. Using a general theory, incorporating modernization and integration theory, we predict that people leave the church either for cognitive, social or moral reasons and that these effects interact. We test these hypotheses with the 1998 Family Survey of the Dutch Population. The results show that social integration indicators explain a large part of the denominational differences. Denominational differences no longer exist, whereas in the past Catholics and liberal Protestants were more likely to leave their church compared to orthodox Protestants. The results show furthermore that being raised in a financially deprived environment, possession of technical toys, general reading and left-wing preferences of the parents increase the risk of leaving the church in later life. Social context effects suggest that an increasingly educated population and having many non-religious people in one's environment, rather than being surrounded by few people of the same denomination, make it more likely for individuals to leave their church. Interaction effects show that after people have left the parental home (1) church attendance of the parents no longer decreases the risk of leaving the church; (2) Catholics have a lower chance of leaving the church than orthodox and liberal Protestants; (3) the impact of education becomes stronger.

1. Inleiding

In het begin van de 20e eeuw was in Nederland het aantal buitenkerkelijken verwaarloosbaar klein. Sinds die tijd nam de onkerkelijkheid toe, en dit proces versnelde nog eens in de jaren zestig. Al snel begonnen sociologen dit verschijnsel te bestuderen: aan het begin van de jaren dertig verscheen de eerste studie over de onkerkelijkheid in Nederland (Kruijt, 1933). Sindsdien hebben godsdienstsociologen veelvuldig de toenemende ongodsdienstigheid in ons

land beschreven (zie Becker & Vink, 1994; Faber & Ten Have, 1970; Scheepens, 1991). Hoewel dit onderzoek ongodsdienstigheid met een veelvoud aan factoren in verband bracht, is een bevredigende verklaring tot dusver niet gegeven (Hak, 1995). In dit artikel werken we een verklaring uit voor een drietal bevindingen. We verklaren verschillen in de kans op kerkverlating tussen denominaties, tussen hoog- en laagopgeleiden en tussen ouderen en jongeren. Hiertoe hanteren we één overkoepelende theorie en toetsen die met nieuwe afleidingen.

Het Centraal Bureau voor de Statistiek is de beste bron voor trendgegevens over onkerkelijkheid. Tot 1971 stelde het de kerkelijke gezindte van mensen vast in volkstellingen en sindsdien met aselechte steekproeven. Volgens tabel 1 steeg de onkerkelijkheid voor de bevolking van 20 jaar of ouder tussen 1930 en 1971 van 14 naar 24%, tussen 1977 en 1997 nam het percentage onkerkelijken onder mensen van 18 jaar en ouder toe van 29 naar 39. De gangbare verklaring voor deze trend is dat 'mensen massaal de kerk verlieten'. Ze vormt evenwel niet het gehele verhaal. Het percentage katholieken steeg volgens tabel 1 tussen 1930 en 1971 van 34 naar 39. Werden toen veel hervormden katholiek? Het percentage hervormden daalde volgens tabel 1 immers van 37 naar 25. Verder steeg tussen 1960 en 1971 het percentage rooms-katholieken met één procent, terwijl die jaren voor de katholieke kerk bepaald bewogen waren. Verandering in de omvang van kerkelijke gezindtes kan daarom niet alleen met kerkverlating worden verklaard. Verschillen in sterfte, migratie en geboorte kunnen hier ook van invloed zijn. De relevantie van geboortecijfers laat zich eenvoudig verduidelijken. Terwijl katholieke vrouwen die vroeg in de 20e eeuw werden geboren gemiddeld 0,7 meer kinderen kregen dan gereformeerde (CBS, 1981), baren in recente geboortecohorten gereformeerde vrouwen gemiddeld 0,4 meer kinderen dan katholieke (De Graaf, 1987). Dit betekent dat herhaald dwarsdoorsnede-onderzoek naar de gezindte van de Nederlandse bevolking de mate van kerkverlating onderschat. Vragen over de afnemende rol van de kerk in het leven van de inwoners van Nederland moeten daarom niet zozeer betrekking hebben op hun kerkelijkheid of onkerkelijkheid op achtereenvolgende tijdstippen, maar juist op de kansen die individuen op elk afzonderlijk moment in hun leven hebben om de kerk te verlaten.

In dit artikel richten wij ons op de vraag waarom mensen de kerk verlaten. De verklaring van de toenemende onkerkelijkheid aan de hand van kerkverlating is niet erg diepgravend. Onderzoek naar kerkverlating laat steeds drie regelmatigheden zien: de kerkelijke gezindten lopen uiteen wat betreft hun kans op kerkverlating, jongeren hebben meer kans op kerkverlating dan ouderen, en hoog opgeleiden hebben meer kans op kerkverlating dan laagopgeleiden. In dit artikel brengen we verklaringen van deze bevindingen onder in één overkoepelende theorie over het samenspel tussen *drijfveren* en *mogelijkheden*.

2. Onderzoeksvragen en vooruitgang ten opzichte van eerder onderzoek

Met deze bijdrage willen we op twee manieren vooruitgang boeken. De *eerste* behelst de verklaring van drie gangbare bevindingen over kerkverlating. Om te beginnen blijken uit sommige onderzoeken verschillen tussen denominaties in de mate van kerkverlating (Faber & Ten

Tabel 1: *Bevolking naar kerkelijke gezindte bij de volkstellingen 1930-1971 en bij enquêtes 1977-1997*

bevolking van 20 jaar of ouder					
	Katholiek	Nederlands Hervormd	Gereformeerd	overig	geen
1930	34	37	8	5	14
1947	36	34	9	4	17
1960	38	31	9	4	19
1971	39	25	9	3	24
bevolking van 18 jaar of ouder					
	Katholiek	Nederlands Hervormd	Gereformeerd	overig	geen
1971	39	25	9	3	24
1977	37	21	9	4	29
1983	36	19	8	5	32
1990	33	17	8	5	38
1997	32	15	7	6	39

Bron: CBS, cd-roms volkstellingen 1975-1971, CBS cd-rom 100 jaar statistiek en tijdreeksen. Deze tabel neemt goeddeels de trendbreuk weg in CBS, tijdreeksen.

Have, 1970; Te Grotenhuis, 1999), terwijl ander onderzoek geen significante verschillen tussen denominaties oplevert (Need & De Graaf, 1996). We denken dat de oorzaak hiervan ligt in afnemende verschillen in de mate van kerkverlating tussen denominaties. We formuleren daarom hypothesen over veranderingen tussen denominaties in de loop van de tijd en beantwoorden daarmee onze eerste vraag: *in hoeverre bestaan er verschillen in de kans op kerkverlating tussen denominaties, in welke mate zijn deze verschillen de afgelopen vijftig jaar veranderd, en waarom doen deze verschillen en veranderingen zich voor?*

Een tweede bevinding die we willen verklaren, is dat mensen niet op elke leeftijd een even grote kans hebben om hun kerk te verlaten. Ze doen dat rond hun 20e het meest, daarna neemt de kans sterk af (Faber & Ten Have, 1970; Need & De Graaf, 1996; Te Grotenhuis, 1999). Om na te gaan waarom kerkverlating leeftijdspecifiek is, stellen we een tweede vraag: *welke invloed hebben belangrijke levensgebeurtenissen op kerkverlating?* Voor jongeren kan vertrek uit het ouderlijk huis met grote veranderingen in levenswijze gepaard gaan en daarmee hun kans op kerkverlating vergroten. Daarnaast hebben ouderen meer meegemaakt dat aanzet tot het stellen van levensbeschouwelijke vragen, wat hun kans op kerkverlating kan verkleinen. Mensen verliezen op een gegeven ogenblik hun ouders, en vooral de dood van geliefden doet mensen nadenken over de zin van het leven. De meeste mensen overkomt dit met het vorderen der jaren, enkelen maken dit mee op jeugdige leeftijd.

Onderzoek laat ten slotte zien dat een hogere opleiding samengaat met een grotere waarschijnlijkheid om de kerk te verlaten. Onze derde vraag is: *wat maakt opleiding zo belangrijk voor kerkverlating?* Onze hypothesen hierover stellen dat, naast de hoeveelheid kennis (opleidingsniveau), de aard van de opgedane kennis (opleidingsrichting, maar ook het soort opvoe-

ding) gevolgen heeft. Daarnaast leiden we hypothesen af over de opleidingshoogte en de aard van de opleiding van iemands ouders.

De *tweede* manier waarop we in dit artikel vooruitgang boeken, betreft de uitbreiding van de te toetsen uitspraken. Eerder onderzoek (Need & De Graaf, 1994; Te Grotenhuis, 1999) benutte de integratietheorie en de moderniseringstheorie om tot concrete hypothesen over kerkverlating te komen. In dit artikel doen we, vergeleken met dit eerdere onderzoek, vier nieuwe dingen. Om te beginnen voorspellen we meer met de integratietheorie. Daarnaast breiden we de moderniseringstheorie, die vooral de overgang van akkerbouw naar industrie betreft, uit tot een theorie volgens welke zich naast technologische ook ideologische veranderingen voordoen (Ultee, Arts & Flap, 1992). Dat leidt eveneens tot nieuwe voorspellingen. Vervolgens voegen we morele factoren (Budd, 1969) als derde verklarende factor toe. Ter verklaring van kerkverlating onderscheidde Budd cognitieve, sociale en morele factoren. De integratietheorie betreft *sociale*, de moderniseringstheorie *cognitieve* oorzaken. Budds *morele* factoren komen bij ons terug als belangrijke levensgebeurtenissen.² Ten slotte brengen we al deze factoren onder in een overkoepelende theorie over wat mensen willen (drijfveren) en hun mogelijkheden om daar naar te handelen. De cognitieve factoren verschaffen mensen een aandrang om hun kerk te verlaten, maar als zij verbonden zijn met groepen waarin de norm heerst dat men kerkelijk behoort te zijn, vormt die band een barrière om de kerk te verlaten. Het verlaten van het ouderlijk gezin kan een gelegenheid vormen om niet naar kerk te gaan en deze te verlaten, terwijl het overlijden van de ouders en de ermee gepaard gaande levensbeschouwelijke bezinning de wens om kerklid te blijven vergroot.

3. Hypothesen afgeleid

In dit artikel gaan we uit van mensen die op jeugdige leeftijd kerkelijk zijn en richten we ons op hun kans om onkerkelijk te worden. Mensen kunnen, wanneer ze hun kerk hebben verlaten, natuurlijk lid worden van een andere kerk. Aangezien hooguit vijf procent van de mensen die religieus worden opgevoed, van kerkgenootschap wisselt (Scheepens, 1991), laten we deze 'verhuizingen' buiten beschouwing. Met 'kerkverlating' bedoelen we in het vervolg buitenkerkelijk worden.

3.1 Sociale factoren en verschillen tussen denominaties

Voor de sociale oorzaken van kerkverlating grepen Need en De Graaf (1994; 1996) terug op de integratietheorie van Durkheim (1897/1967). Deze stelt dat mensen van allerlei groepen deel uitmaken, er in die groepen normen leven, en dat mensen de normen van de groepen met grotere waarschijnlijkheid naleven, wanneer zij sterker in die groepen zijn geïntegreerd. Eén zo'n groepsnorm is dat mensen tot een bepaalde kerk dienen te horen, terwijl zoiets niet hoeft volgens het waardenklimaat in een andere groep. Voorbeelden van groepen waarin normen over kerklidmaatschap leven, zijn het ouderlijk huis, de school die men heeft bezocht,

het gezin en de woonomgeving. De integratie in die groepen kan sterker of zwakker zijn, blijkend uit verschijnselen als op jeugdige leeftijd zonder ouders op vakantie gaan, van school spijbelen, later in het leven met een partner een tentoonstelling bezoeken en lid zijn van de buurtvereniging. Onze afleidingen hebben zowel betrekking op de mate van integratie als de sterkte van de normen. Durkheim volgend noemen we gezin, school en woonomgeving het maatschappelijk middenveld.

Om afleidingen uit de integratiehypothese te maken, beginnen we met het ouderlijk gezin. Als beide ouders dezelfde gezindte hebben, zal in een gezin de norm dat kinderen tot een bepaalde kerk dienen te behoren meer leven dan wanneer ze tot verschillende kerken behoren. Verder zal die norm in het laatste geval sterker zijn dan wanneer één ouder onkerkelijk is. Daarom zal iemands kans op kerkverlating kleiner zijn als diens ouders beiden religieus zijn en nog kleiner als ze dezelfde gezindte hebben. Ook zal iemands kans op kerkverlating kleiner zijn als de ouders vaker kerkdiensten bezochten: in zo'n gezin zal de norm dat mensen lid van een kerk behoren te zijn, sterker leven dan in een gezin waarin de ouders geen voorbeeld voor kerkgang stelden.

Voor het eigen gezin zijn overeenkomstige afleidingen mogelijk. De belangrijkste is dat als iemands partner kerkelijk is, de kans op kerkverlating kleiner is dan wanneer deze onkerkelijk is. Een aanvullende voorspelling luidt dat de kans op kerkverlating nog kleiner zal zijn als de partner dezelfde denominatie heeft.

De integratie in groepen met de norm dat men lid behoort te zijn van een kerk is ook sterker wanneer men een school met een confessionele signatuur bezoekt (Kelley & De Graaf, 1997; Need, 1997). Kinderen krijgen op zo'n school bijvoorbeeld meer bijbelles dan op een openbare, en ze verkeren er vaker met gelijkgestemde docenten en leerlingen. Daarom verwachten we dat mensen die op een confessionele school zaten, minder snel de kerk verlaten dan mensen die naar een openbare school gingen.

Onze verklaringen betreffen tot nu toe achtereenvolgens kenmerken van de ouders, partnerkenmerken en schoolkenmerken. Mensen wonen ook in een bepaalde omgeving, en de integratiehypothese doet verwachten dat mensen in een woonomgeving met meer onkerkelijken een grotere kans hebben om de kerk te verlaten (Need & De Graaf, 1994). Om deze afleiding te toetsen, nemen we het percentage onkerkelijken per provincie als aanwijzing voor de mate waarin mensen in een omgeving wonen waarin kerkklidmaatschap geen norm is. Het is uiteraard de vraag of de provincie geen te ruime context is en mensen meer worden beïnvloed door de mate van onkerkelijkheid in hun woongemeente. Te Grotenhuis (1999) vond echter geen invloed van de kerkelijke samenstelling van iemands vriendenkring, terwijl in zijn analyse het percentage buitenkerkelijken in een provincie wel de veronderstelde gevolgen had.³ Vanuit de integratiehypothese verwachten we verder dat, onafhankelijk van het percentage onkerkelijken in iemands woonprovincie, gereformeerden in een gereformeerde omgeving minder kans op kerkverlating hebben dan gereformeerden in een katholieke of hervormde omgeving. Voor hervormden en katholieken leiden we overeenkomstige hypothesen af.

Gezien bovenstaande afleidingen uit de integratietheorie kunnen verschillen in kerkverlating tussen denominaties worden verklaard uit verschillen in de mate waarin hun leden zijn

opgenomen in groepen met een norm volgens welke ze lid van een kerk behoren te zijn. Die verschillen lijken er inderdaad te zijn. Zo bezoeken tegenwoordig gereformeerden de kerk aanzienlijk meer dan katholieken en hervormden. Ook veranderingen in de tijd in de kans op kerkverlating kunnen op deze manier worden verklaard. Het is bekend dat kerkbezoek het meest afnam voor katholieken (Becker & Vink, 1994). We verwachten dat de kans op kerkverlating voor de verschillende denominaties steeds meer op elkaar is gaan lijken. Ook de mate van onkerkelijkheid in iemands woonomgeving kan bijdragen aan de verklaring van verschillen in kerkverlating tussen denominaties. Dat is het geval als leden van een bepaalde kerk in sterkere mate in een onkerkelijke omgeving leven dan die van een andere. Wanneer integratie in groepen met bepaalde normen gevolgen heeft, dan verklaren kenmerken die staan voor de mate waarin een persoon is geïntegreerd in allerlei groepsverbanden met bepaalde normen, verschillen tussen denominaties in de kans op kerkverlating, evenals veranderingen over de tijd in die kans.

3.2 Cognitieve factoren en opleidingshoogte

Geringe integratie in groepen met als norm dat mensen tot een bepaalde kerk dienen te behoren, verschaft mensen gelegenheid om hun kerk te verlaten. Om dat te doen, is een bijpassende *drijfveer* om die kerk te verlaten noodzakelijk. De volgende hypothesen verwijzen naar deze *wil*.

Hoe kan het verband tussen opleiding en kerkverlating worden verklaard? Volgens de moderniseringstheorie gaan moderniteit en godsdienst niet samen. In de uitleg van deze theorie wordt de stijging van het technologisch peil van een samenleving wel gelijkgeschakeld met haar mate van moderniteit, terwijl we bij de toetsing van deze theorie een stijgend opleidingspeil steeds terugzien als een belangrijke indicator voor modernisering. Samenlevingen worden echter ook wel als modern beschouwd indien democratische en activistische ideologieën er wortel schieten (Ultee, Arts & Flap, 1992).

Een hoog technologisch peil van een samenleving veronderstelt niet noodzakelijkerwijs een hoog opleidingsniveau bij haar bevolking, maar wel veel *technische* kennis. Anders kan immers het *technologisch* peil niet hoog zijn. Daarnaast is het bekend dat mensen met een hoge opleiding niet alleen kennis hebben opgenomen, maar zich ook de geest van vrij onderzoek eigen hebben gemaakt (Durkheim, 1897/1967) en beginselen als de vrijheid van meningsuiting, die van drukpers en het recht op demonstratie (Lipset, 1960). Een hoge opleiding gaat samen met economisch conservatisme én culturele vooruitstrevendheid (Middendorp, 1979). We kunnen dus niet alleen voorspellen dat hoger opgeleiden een grotere kans hebben om de kerk te verlaten dan lager opgeleiden, we kunnen tevens aangeven welke andere aspecten van opleiding deze kans vergroten. Dat zijn het bezitten van technische kennis en het aanhangen van liberale waarden. Hiermee zijn we aangeland bij de *cognitieve* oorzaken van kerkverlating.

We komen zo tot meerdere verklaringen voor de samenhang tussen opleidingshoogte en kerkverlating. De eerste luidt dat verschillen tussen mensen van uiteenlopende opleidings-

hoogte in hun kans om de kerk te verlaten kunnen worden verklaard met het idee dat op een hoger opleidingsniveau mensen zich in het algemeen meer technische kennis eigen hebben gemaakt, alhoewel dat bijvoorbeeld bij verzorgende opleidingen en kunstacademies in mindere mate het geval is dan bij ingenieursopleidingen. We toetsen daarom de hypothese dat mensen met een technische opleiding een grotere kans hebben om de kerk te verlaten dan mensen met een andere opleidingsrichting. Analooq aan de invloed van de richting van de eigen opleiding, onderzoeken we die van de opleidingsrichting van de ouders. Deze hypothese luidt dat kinderen van ouders met een technische opleiding meer kans lopen om de kerk te verlaten dan mensen wier ouders een andere opleiding hebben genoten.

Ook andere hypothesen gaan over de overgang van een wereldbeeld volgens welke God hemel en aarde bestiert, naar een 'mechanistisch' wereldbeeld. Sommige ouders geven hun kinderen vooral technisch speelgoed. Deze vroege kennismaking met techniek leidt tot meer kans om kerklidmaatschap op te zeggen en dit zou het verband tussen opleidingshoogte en kerkverlating gedeeltelijk kunnen verklaren.⁴ Wanneer deze hypothese steun vindt, hopen we de wel eens gedane uitspraak, dat vrouwen minder vaak de kerk verlaten dan mannen, te kunnen verklaren. Voor dat verschil bestaat geen duidelijke verklaring, maar het is mogelijk dat 'de opvoeding' hieraan bijdraagt. Het mag dan zo zijn dat vooral jongens technisch speelgoed hebben, maar onder hen bestaan toch verschillen in dit opzicht. Daarnaast kunnen ook vrouwen verschillen in de mate waarin ze op jeugdige leeftijd technisch speelgoed bezaten.

Een volgende verklaring voor de samenhang tussen opleidingshoogte en kerkverlating doet beroep op het kritische denken van hoogopgeleiden, niet alleen als het erom gaat technische vondsten toe te passen, maar ook bij de beoordeling van gezagsinstellingen uit het verdwijnende agrarische tijdperk en van geloofsinhouden uit die periode (Inglehart, 1977). Dit impliceert dat mensen die werden opgevoed door ouders die veel lezen, meer liberale opvattingen ontwikkelen en daarom de traditionele kerk eerder zullen verlaten. Immers, lezen kan tot relativering leiden. Overigens ligt in Nederlands leesonderzoek de nadruk op het lezen van 'schone literatuur' (Kraaykamp, 1993). Het is echter de vraag of die vorm van belezeneid sterk met kritisch denken samenhangt. Volgens onze verklaring vergroot niet zozeer de literaire belezeneid van iemands ouders de kans dat hun kinderen de kerk verlaten, maar vooral het lezen van opinieweekbladen en informatieboeken.

Een laatste verklaring voor de invloed van opleidingshoogte gaat ervan uit dat het met een hogere opleiding gepaard gaande kritische denken tot een links-democratische politieke voorkeur leidt. Kinderen van ouders die op een dergelijke partij stemden, hebben dan ook meer kans om de kerk te verlaten dan kinderen van ouders met een andere politieke voorkeur.

Bij het afleiden van voorspellingen uit de integratietheorie kwamen we tot de uitspraak dat de kans op kerkverlating afhangt van het percentage onkerkelijken in iemands woonomgeving. We kunnen nu ook stellen dat behalve de eigen opleiding ook het gemiddelde opleidingsniveau in de woonomgeving de kans op kerkverlating beïnvloedt (Te Grotenhuis, 1999). Deze hypothese kunnen we overigens niet beschouwen als een hypothese die zomaar in de moderniseringstheorie kan worden gepast. Immers, ze veronderstelt dat in woonomgevingen die in gemiddeld opleidingsniveau verschillen, een ander waardenklimaat heerst en dat dit

gevolgen heeft voor kerkverlating. De hypothese hoort dus eerder thuis bij de integratiehypothese. In paragraaf 3.4 maken we enkele afleidingen over het samenspel van integratie- en moderniseringsfactoren.

3.3 Morele factoren en leeftijd

Ten slotte willen we het verband tussen leeftijd en kerkverlating verklaren. Hiertoe doen we een beroep op morele factoren en uiteindelijk ook een sociale factor. We richten ons op factoren die de *behoefte* aan zingeving bij mensen kunnen vergroten, en hiermee de kans op kerkverlating verkleinen. Die waarschijnlijkheid is bij ouderen kleiner, omdat zij meer ervaringen hebben opgedaan die aanzetten tot het stellen van levensbeschouwelijke vragen en het geven van een antwoord dat naar God verwijst. Onze algemene hypothese luidt dat mensen die dergelijke gebeurtenissen hebben meegemaakt, minder kans hebben op kerkverlating.

Een concrete afleiding betreft de dood van iemands ouders. Zo'n gebeurtenis is wellicht niet te vatten en doet de kans op kerkverlating verminderen. We hebben ook enkele meer specifieke hypothesen, die rekening houden met de leeftijd van personen tijdens het overlijden van hun ouders en met de leeftijd waarop hun ouders stierven. We veronderstellen dat naarmate zowel een persoon als diens ouder ten tijde van deze ingrijpende gebeurtenis jonger is, de ervaring moeilijker te bevatten zal zijn. Daardoor wordt de behoefte aan zingeving groter. Iemands kans op kerkverlating is kleiner, als zowel diens leeftijd als die van diens ouder bij het overlijden van de laatste lager zijn.

Behalve het overlijden van iemands ouders zijn er ook andere belangrijke levensgebeurtenissen. Deze betreffen trouwen, de geboorte van het eerste kind, een scheiding van de ouders en een eigen scheiding. Trouwen of de geboorte van een eerste kind zijn wellicht wendingen in iemands levensloop die door kerkelijke inzegening en doop aan de zin van het bestaan bijdragen en daarmee de kans op kerkverlating verkleinen. Ook een scheiding van de ouders of eigen scheiding betreffen over het algemeen gebeurtenissen die levensbeschouwelijke vragen kunnen oproepen. Dergelijke gebeurtenissen verkleinen wellicht eveneens de kans dat mensen zich niet langer als kerklid beschouwen. Al deze gebeurtenissen hebben meestal later in iemands leven plaats.⁵

Overigens stelt Budd (1969) dat het meemaken van leed tot kerkverlating leidt en niet tot versterking van geloof. Mensen zouden zeggen dat het bestaan van leed niet te rijmen is met het bestaan van God en omdat ze het leed hebben meegemaakt zou dit ertoe leiden dat mensen hun geloof kwijtraken. In de godsdienstsociologie doen dus tegengestelde hypothesen over de gevolgen van ervaren leed de ronde.

Tot zover de levensgebeurtenissen waarmee we de samenhang tussen leeftijd en kerkverlating willen verklaren. Behalve hypothesen over ingrijpende gebeurtenissen willen we ook een uitspraak afleiden over de gevolgen van een min of meer blijvende gunstige dan wel ongunstige materiële situatie. Misschien leidt niet kennis tot relativering van godsdienst, maar juist toegenomen welvaart. Marx (1987/1844) noemde godsdienst het opium van het volk.

Mensen zouden een god hebben bedacht om te ontkomen aan de ellende van het dagelijkse leven. Wanneer mensen materieel weinig meer ontbreekt, zou ook de behoefte aan godsdienstige troost verdwijnen. De bijbehorende hypothese luidt: mensen die opgroeien in een meer welvarend gezin, hebben een grotere kans de kerk te verlaten dan mensen die groot worden in een minder welvarend huishouden. We nemen ook het vertrek uit het ouderlijk huis op als levensgebeurtenis. Dit betreft geen morele factor en we veronderstellen dat deze de kans op kerkverlating vergroot. Met deze sociale factor neemt de directe invloed van ouders op het gedrag van hun kinderen af.

De vraag is of we nu met bovenstaande hypothesen het gehele verband tussen leeftijd en kerkverlating kunnen verklaren. We verwachten dat dit niet zo is. Er zullen zogeheten duur-effecten optreden: hoe langer iemand zich tot een kerk heeft gerekend, des te kleiner de kans dat deze persoon diens kerk verlaat.

3.4 Samenspel van gelegenheden en drijfveren

Budds (1969) manier om tot steeds sluitender verklaringen van kerkverlating te komen, is dat, wanneer een onderzoeker een bepaalde factor heeft aangewezen, meer factoren van dezelfde soort moeten worden opgespoord en daarna meer factoren van een andere soort, enzovoort. In dit artikel gaat het er ons niet eenvoudig om kerkverlating te verklaren, maar drie empirische regelmatigheden met betrekking tot kerkverlating. De wijze waarop theoretische vooruitgang werd geboekt in eerdere Nederlandse studies over kerkverlating (Need & De Graaf, 1994; Te Grotenhuis 1999), kwam erop neer dat uit een algemene hypothese meerdere concrete voorspellingen worden afgeleid, waarbij zowel de integratietheorie als de moderniseringstheorie werden 'uitgemolken'. Deze werkwijze heeft als nadeel dat de verhouding tussen beide algemene theorieën in het midden wordt gelaten. Als men beide theorieën strikt opvat, ontkent de integratietheorie de gevolgen van modernisering en de moderniseringstheorie de gevolgen van integratie. Indien men de theorieën ruim opvat, worden groepen factoren naast elkaar geplaatst: integratie en modernisering. Naar onze mening boeken we theoretische vooruitgang door beide theorieën onder te brengen in een nog algemenere theorie. Uit die overkoepelende theorie volgen voorspellingen over het samenspel van integratie en modernisering.

De meest algemene hypothese van onze overkoepelende verklaring van drie empirische regelmatigheden luidt dat gedrag van mensen de resultante is van een drijfveer tot het uitvoeren van die handeling én de gelegenheid om deze uit te voeren (zie voor een gelijksoortige theoretische uitwerking Ultee & Luijkx, 1998). Het geaccentueerde woordje 'en' is hierbij van groot belang. Immers, de mogelijkheden om een bepaalde handeling uit te voeren kunnen groot zijn, maar als de drijfveer tot het uitvoeren ervan afwezig is, zal deze handeling niet worden uitgevoerd. Kortom, gelegenheid alleen heeft geen gevolgen voor kerkverlating, maar tezamen met aandrang wel. In statistische termen gesproken gaat het hier om een interactie-effect.

Toen we het hierboven over de moderniseringstheorie en Budds cognitieve factoren had-

den, bespraken we vooral de meer of minder sterke aandrang die mensen kunnen hebben om de kerk te verlaten. Daarentegen handelt de integratietheorie voornamelijk over de gelegenheid die mensen hebben om de kerk te verlaten. Budds sociale factoren hebben betrekking op mogelijkheden en belemmeringen. De barrière voor een gehuwde om de kerk te verlaten is bijvoorbeeld groter als de partner kerkelijk is. Budds morele factoren komen veelal neer op de drijfveren die mensen hebben. Zo zou de dood van een ouder de wens om kerklid te blijven bestendigen.

Een vraag is nu of er meer mogelijkheden en drijfveren zijn dan die tot nu toe zijn genoemd. Hier komen we terug op het verlaten van het ouderlijk huis als een belangrijke levensgebeurtenis die niet als een morele factor kan worden aangemerkt. Het vertrek uit het ouderlijk gezin schept bij uitstek een gelegenheid om niet naar kerk te gaan en deze te verlaten. Nieuwe drijfveren hebben we in het voorgaande ook al aangewezen. Dat gebeurde onder meer met de hypothese dat technische kennis van een persoon en een linkse politieke voorkeur van diens ouders de wens om kerklid te blijven afzwakt.

Een volgende kwestie is het aanwijzen van de belangrijkste combinaties van gelegenheden en drijfveren. De hypothese dat gedrag de uitkomst is van drijfveren én gelegenheid, zegt immers dat mensen de barrières uit de integratietheorie pas nemen als ze een aandrang hebben om de kerk te verlaten. We denken dat de aandrang om de kerk te verlaten van mensen met een hoge opleiding gemakkelijker in een daad is om te zetten als ze daartoe door het verlaten van het ouderlijk huis de gelegenheid hebben gekregen.

Nog een punt is wat met onze meest algemene hypothese kan worden voorspeld voor andere combinaties van cognitieve, morele en sociale factoren. Een belangrijke voorspelling heeft naar onze mening betrekking op personen die zelfstandig zijn gaan wonen en waarvan de ouders veel naar kerk gaan. Deze mensen hadden aanvankelijk met twee barrières tegen kerkverlating te maken en daarna met geen enkele. De ene is het hebben van kerkelijke ouders en de andere het wonen bij ouders. In dit geval kan men ook aannemen dat de gevolgen van twee factoren tezamen groter is dan van elke factor afzonderlijk. Tevens verwachten we dat gereformeerden thuis strikter in de leer worden opgevoed dan katholieken en hervormden. Dit impliceert dat het verlaten van het ouderlijk huis vooral een barrièreverlaging is voor gereformeerden.

3.5 Het nieuwe van de overkoepelende verklaring

Sommige lezers zullen onze uitspraak dat het gedrag van mensen de resultante is van gelegenheid en aandrang beschouwen als de voornaamste uitspraak van de zogeheten rationele keuzetheorie, die de laatste jaren ook veel in de godsdienstsociologie is gebruikt. Hoewel we het daarmee niet volledig oneens zijn, willen we vijf kanttekeningen plaatsen.

Ten eerste hebben we onze 'theorie van menselijk handelen' bewust niet verwoord als de uitspraak dat mensen hun nut maximaliseren, zoals bijvoorbeeld Iannaccone (1990) deed in een programmatisch artikel over de toepassing van Beckers (1981) economische benadering op godsdienstige praktijken. De uitspraak dat mensen hun nut maximaliseren laat zeer nauw-

keurige voorspellingen toe, maar ze hebben weinig nut omdat het instrumentarium ontbreekt om dergelijke precieze uitspraken te toetsen. Daarom zeggen we niet meer dan dat een handeling meer kans heeft om te worden uitgevoerd als de mogelijkheden groter zijn en de aandrang sterker is. Onze voorspellingen zijn in een andere zin wel precies: we verwachten een samenspel van gelegenheid en aandrang, en in statistische termen verwachten we additieve en interactie-effecten.

Ten tweede neemt de rationele-keuzetheorie in de versie van Iannaccone aan dat de behoefte tot zingeving bij mensen op alle tijden en plaatsen even groot is. Verschillen tussen mensen worden dan alleen uit gelegenheden verklaard. Dat doen wij niet: hoe hoger het technologisch peil van een samenleving en hoe activistischer de ideologieën zijn die er opgang maken, hoe zwakker de behoefte is aan een betekenisvolle wereld.

Ten derde is in de discussie (Lechner 1996a; 1996b; Stark & Iannaccone, 1994; 1996) duidelijk geworden dat het minder gelukkig is over een 'rationele-keuzetheorie' te spreken. Stark en Iannaccone (1996: 267) spreken nu over de 'markttheorie van godsdienst'. Daarmee zeggen ze dat verklaringen niet alleen uitgaan van nutsmaximalisatie, maar ook van de veronderstelling dat godsdiensten op een markt met elkaar wedijveren. De afleiding is dat naarmate markten vrijer zijn het percentage kerkgangers in een land hoger is. Zoals vaker het geval is: bij het ontwerpen van verklaringen zit de muziek niet in de meest algemene hypothesen, maar in de bijkomende veronderstellingen. Of ook: hoewel we weinig aan te merken hebben op de 'theorie van het menselijk handelen' uit de rationele-keuzetheorie, is de 'theorie van de samenleving' waarmee de toepassing van de 'theorie van het menselijk handelen' tot nu toe gepaard is gegaan, onvoldoende uit de verf gekomen.

Ten vierde achten we bijkomende veronderstellingen over alleen vrije markten misleidend. Heilbroner (1953) beweerde dat er in de geschiedenis van de mensheid drie mechanismen zijn geweest die het handelen van mensen hebben gestuurd: traditie, organisatie en markt. Iets uitgebreider gezegd: de druk van gebruiken, de zweep van het gezag en de verlokking van voordeel. Bij Iannaccone en Stark is het onduidelijk wat het tegenovergestelde is van een staat waar godsdienstige producten vrijelijk aangeboden worden en wedijver vreedzaam blijft. Is dat een samenleving met een staat die één bepaalde godsdienst dwingend oplegt of op bepaalde wijze godsdienstigen boven ongodsdienstigen bevoordeelt, of is dat een samenleving waarin godsdienst binnen gezin en gemeenschap een gebruik is dat van de ene op de andere generatie wordt overgedragen?

Ten vijfde merken we op dat onze 'theorie van de samenleving' luidt dat in de tijd en het land waarop ons onderzoek betrekking heeft, de mate van vrijheid op de markt voor godsdiensten nauwelijks is veranderd, en de staat alle burgers, ongeacht hun godsdienst of ongodsdienstigheid, gelijk behandelde. Wel zijn tradities minder sterk geworden. Wegens de invoering van de leerplicht en het optrekken van de leerplichtige leeftijd werd de overdracht van een godsdienst binnen gezinnen steeds moeilijker. Bovendien zwakte de technologische vooruitgang en de verspreiding van activistische politieke ideologieën de aandrang om kerklid te blijven af.

In dit artikel vervangen we de markttheorie van Stark door een gezins- en middenveldver-

Tabel 2: Bevolking naar kerkelijke gezindte 1930-1971, in duizendtallen

	Katholiek	Nederlands Hervormd	Gereformeerd	Buitenkerkelijk
<i>Volkstelling 1930</i>	2890	2738	742	1145
Geboren 1930-1947 (+)	1401	932	326	431
Overleden 1930-1947 (-)	470	560	126	177
Verlies andere oorzaken	117	121	6	-242
<i>Volkstelling 1947</i>	3703	2989	936	1641
Geboren 1947-1960 (+)	1401	812	318	463
Overleden 1947-1960 (-)	386	408	92	106
Migratie-overschot (-)	53	42	69	48
Verlies andere oorzaken	31	110	25	-152
<i>Volkstelling 1960</i>	4634	3240	1069	2102
Geboren 1960-1971 (+)	1155	587	277	538
Overleden 1960-1971 (-)	387	391	93	136
Migratie-overschot (-)	49	7	7	6
Verlies andere oorzaken	178	354	21	-569
<i>Volkstelling 1971</i>	5274	3076	1225	3079
<i>Procentueel verlies^a</i>				
1930-1947	4,83	5,55	0,97	-25,0
1947-1960	0,95	4,33	3,23	-10,2
1960-1971	4,24	12,5	2,17	-29,0

^a Verlies ten opzichte van het aantal mensen tijdens de vorige volkstelling, gecorrigeerd voor migratie en sterfte in de tussenliggende periode.

klaring, en een technologisch-ideologische verklaring (Ultee, Arts & Flap, 1992). Het dichtst bij onze opvattingen komt Bruce (1999: 157), een criticus van Iannaccone en Stark: 'I do not think people believe in god because they get a good return on that belief. Most people believe because they are socialized into a culture of belief.' De laatste zin van dit citaat is onze middenveldverklaring.

4. Methodische opzet: het belang van levensloopgegevens

Het CBS heeft op grond van de volkstellingen van 1930, 1947, 1960 en 1971 de mate van kerkverlating voor de afzonderlijke gezindten geschat. Het ging daarbij uit van het aantal katholieken in 1930 en 1947 en van het aantal katholieke geboorten en sterftegevallen tussen 1930 en 1947. Aannemend dat zich geen emigratie en immigratie voordeed, komt men door optellen en aftrekken uit bij het aantal mensen dat tussen 1930 en 1947 de oude kerkelijke gezindte moet hebben verlaten. Dit cijfer is evenwel een minimum, aangezien er tussen gezindten kan zijn 'gewisseld'. Een aantal mensen van bijvoorbeeld de gereformeerde kerk ging naar de Nederlands hervormde kerk en eenzelfde aantal van de Nederlands hervormde kerk naar de gereformeerde kerk.

In tabel 2 vatten we de CBS-gegevens samen. Tussen 1930 en 1947 was de minimale kans op kerkverlating voor hervormden het grootst, voor katholieken iets kleiner en voor

gereformeerden nog kleiner. Tussen 1947 en 1960 daalde deze kans de oude gezindte te verlaten over het geheel genomen, maar hervormden bleven het meest hun kerk verlaten. De minimale kans op kerkverlating was voor gereformeerden hoger dan voor katholieken. Voor de periode 1960-1971 was de kans op kerkverlating voor hervormden het hoogst en gereformeerden het kleinst. De kans op kerkverlating voor hervormden en katholieken nam, vergeleken met 1947-1960, toe en voor gereformeerden iets af. Overigens vermoeden we dat het percentage kerkverlating voor gereformeerden voor de periode 1947-1960 hoog is, omdat sommige gereformeerde kerken, als organisatie, terugkeerden naar de hervormde kerk.

De door het CBS in het verleden gehanteerde manier om kerkverlating te schatten berust op veronderstellingen die een goede benadering van de werkelijkheid vormen, maar ze levert het *minimale* aantal kerkverlaters op. Daarom gaan we in dit artikel uit van gegevens over de kerkelijke gezindte van mensen vroeg in hun leven en over de leeftijd waarop ze zich eventueel niet langer tot een kerk rekenden. Met dergelijke gegevens kan voor elke persoon worden nagegaan of deze tussen twee tijdstippen de kerk verliet, en zou het in principe mogelijk zijn om voor elk jaar het *totale* aantal kerkverlaters te bepalen. Omdat we in dit artikel echter gebruikmaken van gegevens die in 1998 zijn verzameld, beschikken we slechts over een selectie van alle mensen die in de jaren veertig leefden. De mensen die in de jaren veertig oud waren, zijn inmiddels gestorven.

Om de kans op kerkverlating voor mensen met verschillende denominaties beter te schatten, analyseren we levensloopgegevens met een techniek die uitgaat van het al dan niet plaatshebben van een gebeurtenis gedurende een bepaalde periode in het leven van mensen. Het grote voordeel van gebeurtenissenanalyse is dat de afhankelijke variabele niet langer beperkt is tot het wel of niet kerkelijk *zijn*, maar dat de gebeurtenis van kerkverlating kan worden geanalyseerd. Gebeurtenissenanalyse heeft twee bijkomende voordelen. Ten eerste kunnen we oorzaak en gevolg in de tijd scheiden. In dwarsdoorsnedenonderzoek is vaker vastgesteld dat een hogere opleiding samengaat met een grotere kans op onkerkelijkheid, maar leidt meer scholing tot onkerkelijkheid, of laten onkerkelijke ouders hun kinderen met grotere waarschijnlijkheid studeren? Wanneer een onderzoeker behalve over de 'kerkelijke loopbaan' ook over gegevens over de onderwijsloopbaan beschikt, is het mogelijk na te gaan of mensen de kerk verlieten voor ze hun hoogste opleiding bereikten, of dat ze eerst hun opleiding afsluiten en dan besluiten de kerk te verlaten.

Een tweede bijkomend voordeel van gebeurtenissenanalyse is dat deze techniek de toetsing mogelijk maakt van hypothesen over 'veranderende tijden'. Als een hoge opleiding tot kerkverlating leidt, zal het voor kerkverlating uitmaken dat kerkelijken tegenwoordig in een omgeving wonen waar veel mensen een hoge opleiding hebben. Ook kan men rekening houden met de mogelijkheid dat personen tijdens hun leven van woonomgeving wisselen. In zuiver dwarsdoorsnedenonderzoek is dit onmogelijk.

5. Data en operationalisatie

We toetsen de hypothesen met behulp van de Familie-enquête Nederlandse Bevolking 1998 (De Graaf, De Graaf, Kraaykamp & Ultee, 1999). Dit databestand betreft een aselechte steekproef van de Nederlandse bevolking van 18- tot en met 70-jarigen. De non-response bedraagt 49,5% en in totaal hebben 1.121 respondenten vragen beantwoord over hun levensloop.⁶ Hierdoor is bijvoorbeeld voor elk jaar van de levensloop de opleiding, het beroep, de burgerlijke staat, het kindertal, de geloofsovertuiging, de woongemeente, en het al of niet in leven zijn van de ouders van een respondent bekend. Dezelfde gegevens zijn beschikbaar voor de (eventuele) huidige partner, aangezien deze apart is ondervraagd.

Om te achterhalen of mensen behoren tot een bepaalde kerk is gebruikgemaakt van een zogenaamde tweetrapsvraagstelling. De eerste vraag luidt: 'Beschouwt u zichzelf als behorend tot een kerk of geloofsgenootschap?'.⁷ Daarna is aan mensen die deze vraag bevestigend beantwoordden, gevraagd welke kerk of geloofsgemeenschap dit betreft. Aan mensen die de eerste vraag ontkennend beantwoord hebben, is gevraagd of ze ooit wél tot een kerkgemeenschap of geloofsgenootschap behoorden en welke dat betrof. Vervolgens is aan hen gevraagd: 'Hoe oud was u op het moment dat u zich niet meer rekende tot een kerk of geloofsgenootschap?'.⁸

Om te onderzoeken waarom mensen zich niet meer rekenen tot een kerk of geloofsgenootschap hebben we uiteraard alleen die respondenten geselecteerd die ooit religieus zijn geweest (313 respondenten zijn om die reden weggelaten). Daarnaast hebben we de beperking opgelegd dat respondenten een geldige score moesten hebben op de belangrijkste variabelen. Deze criteria reduceerden het aantal respondenten van 1.121 tot 700. Van deze 700 respondenten bleken er 301 (43%) gedurende hun leven, dat wil zeggen, tot aan het moment van interview, de kerk te hebben verlaten. Vervolgens maakten we een persoon-periodebestand. In dit bestand is vanaf 12-jarige leeftijd voor elk jaar een zogenaamd record gemaakt, tot het jaar dat de respondent zich niet meer beschouwde als behorende tot een kerk, of, als de respondent zich nog steeds beschouwt als kerklid, tot aan het moment van interview. Dit resulteerde in 17.570 records.

Elk van bovengenoemde records bevat zowel informatie die constant is over de tijd als informatie die varieert over de levensloop. Factoren als technisch speelgoed en kerkgang van de ouders toen de respondent jong was, verschillen tussen individuen, maar zijn voor elk individu hetzelfde gedurende het leven. Daarentegen zijn kenmerken als de opleiding die men geniet en het hebben van een partner, typisch kenmerken die veranderen naarmate mensen ouder worden. Een tweede onderscheid dat we maken is dat tussen kenmerken van individuen, kenmerken van hun ouders, kenmerken van hun scholen, kenmerken van hun partner en kenmerken van hun omgeving. We geven de onafhankelijke variabelen hieronder schematisch weer.

5.1 Kenmerken die constant zijn over de tijd

Kenmerken van individuen:

Vrouw: (0) man; (1) vrouw

Denominatie: katholiek, Nederlands hervormd en gereformeerd: (1) ja; (0) nee. Mensen met een andere denominatie worden in de dit artikel buiten beschouwing gelaten.

Technisch speelgoed: of respondenten in hun jeugd het volgende speelgoed hadden: (1) timmerdoos; (2) elektrische trein of racebaan; (3) modelbouw (bijv. vliegtuigen, auto's). Cronbachs α bedraagt 0,72.

Kenmerken van de ouders:

Opleidingsniveau ouders: (1) lager onderwijs; (2) lbo; (3) mavo; (4) kort mbo; (5) havo; (6) mbo; (7) vwo; (8) hbo; (9) wetenschappelijk onderwijs; (10) dissertatie. De respondent krijgt de gemiddelde score van beide ouders toegewezen.

Opleidingsrichting ouders: (1) beide ouders een technische opleiding (0,5) één van de ouders een technische opleiding (0) geen van beide ouders een technische opleiding.

Belezenheid ouders (literatuur): Lezen van: (1) Nederlandse literaire romans, vertaalde literaire romans door moeder; (2) detectives, sciencefiction of oorlogsromans door moeder; (3) literatuur in vreemde taal door moeder; (4) Nederlandse literaire romans, vertaalde literaire romans door vader; (5) detectives, sciencefiction of oorlogsromans door vader; (6) literatuur in vreemde taal door vader. Cronbachs α bedraagt 0,60.

Belezenheid ouders (informatie): Of de ouders: (1) een opinieweekblad lezen; (2) lid van een bibliotheek waren; (3) een 'dikke Van Dale-woordenboek' bezaten; (4) hoeveel boeken de ouders hadden; (5) lezen van informatieve boeken (non-fictie, hobby) door moeder; (6) lezen van informatieve boeken (non-fictie, hobby) door vader. Cronbachs α bedraagt 0,58.

Politieke voorkeur ouders: Indien de ouders een voorkeur hadden voor PvdA (SDAP), D'66, Groenlinks, PPR of PSP toen de respondent ongeveer 15 jaar oud was, wordt de score één toebedeeld, anders een nul.

Welvaart ouderlijk gezin: (1) aantal kamers gedeeld door het aantal inwoners; de aanwezigheid van: (2) verwarmde slaapkamers; (3) auto; (4) video- of filmcamera; (5) diepvriezer; (6) afwasmachine; (7) videorecorder. Cronbachs α bedraagt 0,73.

Religieuze homogamie ouders: Deze variabele wordt geoperationaliseerd in drie dummyvariabelen: ouders dezelfde religie (1) ja; (0) nee, ouders verschillende religie (1) ja; (0) nee en één ouder onkerkelijk: (1) ja; (0) nee.

Frequentie kerkbezoek in jeugd: Toen de respondent 15 jaar oud was het kerkbezoek van de ouders: (1) nooit (2) één keer per jaar (3) één keer per maand (4) één keer per week (5) meer dan één keer per week. De variabele verwijst naar het gemiddelde kerkbezoek van de ouders.

Kenmerken van de school:

Signatuur van de lagere school: (0) openbaar (1) protestants (2) katholiek.

5.2 Kenmerken die variëren over de tijd

De kenmerken die variëren over de tijd zijn gemeten voor elke leeftijd waarop de respondent in de analyse betrokken is.

Kenmerken van individuen:

Opleidingsniveau: Wanneer een respondent geen opleiding meer volgt, krijgt hij of zij de score van de hoogst afgeronde opleiding: (1) lager onderwijs; (2) lbo; (3) mavo; (4) kort mbo; (5) havo; (6) mbo; (7) vwo; (8) hbo; (9) wetenschappelijk onderwijs; (10) promotie.

Verlaten ouderlijk huis: (0) thuiswonend; (1) ouderlijk huis verlaten.

Leeftijd bij overlijden ouder: (0) beide ouders leven nog; bij overlijden de leeftijd van de respondent.

Scheiding: (0) respondent ongehuwd of gehuwd; (1) respondent gescheiden.

Geboorte eerste kind: (0) geen kind (1) een of meer kinderen.

Huwelijk: (0) niet gehuwd (1) gehuwd.

Kenmerken van de ouders:

Overlijden van een ouder: (0) beide ouders leven nog; (1) een of beide ouders zijn gestorven.

Leeftijd ouder bij overlijden: (0) beide ouders leven nog; bij overlijden de leeftijd van de betreffende ouder op het moment van overlijden.

Scheiding ouders: (0) ouders gehuwd; (1) ouders gescheiden.

Kenmerken van de partner:

Kerklidmaatschap partner: De denominatie van de partner geven we met drie dummyvariabelen aan: een keer op het moment van trouwen of samenwonen en een keer op het moment van kennismaken: geen partner, partner kerkelijk en partner onkerkelijk: (1) ja; (0) nee.

Kenmerken van de school:

Opleidingsrichting: (1) wiskunde/technisch; (0) anders. Wanneer een respondent geen opleiding meer volgt, krijgt hij of zij de score van de richting van de hoogst afgeronde opleiding.

Vakkenpakket: Van de hoogste opleiding in het voortgezet onderwijs is het vakkenpakket bekend. De indeling is: (1) natuur-/wiskunde (0) anders. Na afloop van de opleiding behoudt de respondent diens score.

Kenmerken van de omgeving:

Gemiddeld opleidingsniveau van het intredende arbeidscohort per provincie per jaar: Deze variabele geeft het gemiddelde opleidingsniveau van het cohort dat de arbeidsmarkt betreedt. De gegevens hiervoor zijn afkomstig van de volkstelling in 1960, van de arbeidskrachten-tellingen van 1977 en 1985 en van de enquête beroepsbevolking van 1992 en 1996.⁸

Helaas zijn geen gegevens beschikbaar voor de gehele bevolking op een bepaald tijdstip.

Percentage onkerkelijken per provincie per jaar: Afhankelijk van het jaar en de provincie waarin respondenten op dat moment wonen krijgen respondenten de waarde van het percentage buitenkerkelijken voor die provincie en voor dat jaar toegekend. De gegevens tussen 1930 en 1971 zijn gebaseerd op de volkstellingen. Per provincie is voor de bevolking ouder dan 20 het percentage buitenkerkelijken berekend. Tussen 1930, 1960 en 1971 zijn de

gegevens per provincie lineair geïnterpoleerd. De gegevens na 1971 zijn verkregen door de NIPO-week-enquêtes na 1971 per jaar te aggregeren (Eisinga & Felling, 1992; NIPO/Steinmetz-archief, 1999).

Percentage katholieken, hervormden of gereformeerden per provincie per jaar: zie voorgaande variabelen.

6. Analyse

Om onze hypothesen te toetsen, voeren we een gebeurtenissenanalyse uit. De gebeurtenis is hier het verlaten van de kerk. Het plaatshebben van deze gebeurtenis veronderstelt een voorafgaande periode waarin de gebeurtenis nog niet heeft plaatsgevonden (Yamaguchi, 1991). We modelleren hazard rates. Een hazard rate $h(t)$ is in ons geval de conditionele kans om onkerkelijk te worden op tijdstip t , gegeven dat de betreffende persoon tot op dat tijdstip de kerk nog niet heeft verlaten. In een discreet model wordt de hazard rate als volgt weergegeven:

$$(1) \quad h(t) = P(T=t_i \mid T \geq t_i)$$

We schatten niet de kans op kerkverlating, maar de odds (kansverhouding) op kerkverlating (dat wil zeggen: de kans op kerkverlating gedeeld door de kans om binnen de kerk te blijven). De kansverhouding voor conditionele kansen in een discreet-duur-logitmodel wordt als volgt weergegeven:

$$(2) \quad \ln(h(t) / (1 - h(t))) = a_i + \sum_k b_k X_{kt}$$

In vergelijking 2 is a_i de 'baseline hazard function' voor een individu met een covariatenvector $X=0$. De parameters b_k geven de invloed van de covariaten X_{kt} op de kansverhouding dat een persoon de transitie maakt van religieus naar niet-religieus. Vergelijking (2) kan gemodelleerd worden door logistische regressie toe te passen op het door ons gecreëerde persoon-periodebestand.

6.1 Kerkverlating en de verklaring van verschillen tussen denominaties

We beginnen met de verklaring voor de in eerder onderzoek gevonden verschillen tussen denominaties wat betreft kerkverlating. In tabel 3 presenteren we als eerste het basismodel (model 1) van de gebeurtenissenanalyse waarin verschillen tussen denominaties centraal staan. In dit logistische regressiemodel is slechts de denominatie van de respondent meegenomen, het jaar vanaf wanneer de gebeurtenis plaats kan hebben ('jaar van risico'), en de interacties van denominatie met jaar van risico. Om de interpretatie van de modellen te vergemakkelijken is van het jaar 1940 afgetrokken. In dit basismodel presenteren we dezelf-

Tabel 3: Gebeurtenissen-analyse van de kans om onkerkelijk te worden vanaf 12-jarige leeftijd voor katholieken, gereformeerden en hervormden (Familie-enquête Nederlands Bevolking 1998).

	Model 1	Model 2	Model 3
<i>Constate</i>	-5,80***	-6,30***	-6,31***
<i>Denominatie</i>			
Katholiek	1,90***	1,54*	1,41*
Nederlands Hervormd	2,20***	1,81**	1,61**
Gereformeerd (ref.)	-	-	-
<i>Jaar-</i>	0,036**	0,051***	0,031*
<i>Jaar * denominatie</i>			
Katholiek*jaar	-0,040**	-0,048***	-0,044***
Hervormd*jaar	-0,051***	-0,053***	-0,049***
Gereformeerd (ref.)	-	-	-
<i>Religieuze homogamie ouders</i>			
1 ouder buitenkerkelijk		0,75***	0,71***
verschillende religie		-0,61*	-0,69**
homogaam (ref.)		-	-
<i>Frequentie kerkbezoek van ouders in jeugd</i>		-0,29***	-0,32***
<i>Signatuur van de lagere school-</i>			
Openbaar (ref.)		-	-
Katholiek		0,20	0,34
Protestant		-0,42**	-0,46**
<i>Kerklidmaatschap partner-</i>			
geen partner		1,84***	1,78***
partner buitenkerkelijk		2,31***	2,24***
partner kerklid (ref.)		-	-
<i>Macro-context per provincie-</i>			
% onkerkelijken per jaar			0,028***
% katholieken / hervormden / gereformeerden			Ns
χ^2	12,9	266,8	285,7
Df	5	12	14
N	17570	17155	16741

-in de tijd variërende co-varianten

* $p < 0,1$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$

de kenmerken als de eerder gepresenteerde macrogegevens van tabel 2, maar dan op individueel niveau.

Het basismodel resulteert in een χ^2 van 13 tegen vijf vrijheidsgraden. Tabel 3 laat zien dat katholieken en hervormden significant verschillen van gereformeerden. In 1940 (het eerste jaar met gegevens over respondenten) hebben katholieken een zeven keer zo grote kans (deze kans verkrijgt men door de exponent te nemen van het effect voor katholieken: $e^{1,90}$) en de hervormden een negen keer ($e^{2,20}$) zo grote kans om de kerk te verlaten dan gereformeerden. Dat

de kans op kerkverlating voor gereformeerden over de tijd toeneemt blijkt uit de significante parameterschatting voor 'jaar'. Ten opzichte van de gereformeerden verlaten katholieken de kerk tegenwoordig even vaak als in 1940. Deze conclusie kunnen we als volgt uit de tabel afleiden. De trend voor katholieken verkrijgen we door bij de algemene trendparameter (0,036) de trend voor katholieken op te tellen (-0,040). Dit verschil is nagenoeg gelijk aan nul. Er is een zeer lichte trend naar minder kerkverlating voor hervormden (0,036-0,051=-0,015), maar deze is niet significant. Deze bevindingen impliceren enkel voor de gereformeerden een trend vanaf 1940, namelijk 0,036. Doorrekening leert ons dat het verschil in kans op kerkverlating tussen gereformeerden ($58 \times 0,036 = 2,08$ in 1998) enerzijds en katholieken (1,90) en hervormden (2,20) anderzijds in 1998 vrijwel is verdwenen.⁹ Dit is een belangrijke bevinding, aangezien eerder onderzoek geen rekening hield met deze trend en daarom ten onrechte de indruk wekt dat er nog steeds verschillen bestaan tussen denominaties.

In model 2 willen we de verschillen tussen de denominaties verklaren door kenmerken aan model 1 toe te voegen die aangeven in welke mate mensen geïntegreerd zijn in omgevingen met bepaalde religieuze normen. Door ontbrekende waarnemingen beschikken we in model 2 over minder waarnemingen dan in model 1. De fit van dit tweede model bedraagt 267 (χ^2 tegen 12 vrijheidsgraden). We zien dat integratie een belangrijke rol speelt bij kerkverlating. Het bezoeken van een protestante lagere school, het hebben van ouders die veelvuldig kerkdiensten bezoeken, het komen uit een gezin waarin beide ouders religieus zijn, en het leren kennen van een religieuze partner, maken alle vier het onwaarschijnlijker dat men de kerk verlaat. Hoewel deze factoren wel een verklaring bieden voor het feit of men al of niet de kerk verlaat, nemen de verschillen tussen de denominaties slechts in geringe mate af na toevoeging van deze factoren. Daarmee kunnen we de gevonden verschillen tussen denominaties slechts gedeeltelijk interpreteren. Hierbij dienen we echter rekening te houden met het feit dat het bij logistische modellen in tegenstelling tot lineaire regressiemodellen minder vanzelfsprekend is dat men parameterschattingen tussen modellen altijd kan vergelijken (Long, 1997), alhoewel Allison (1999) geen moeilijkheden ziet.

In model 3 voegen we ook kenmerken toe die betrekking hebben op de mate van onkerkelijkheid van iemands woonprovincie, evenals variabelen voor de godsdienstige samenstelling van de provincie. De laatste kenmerken bleken niet relevant en daarom hebben we slechts een parameter vermeld voor de invloed van het percentage mensen met een zelfde denominatie. We zien in model 3 dat alleen een hoger percentage onkerkelijken in de provincie waar men woont de kans op kerkverlating significant vergroot. Het opnemen van dit kenmerk reduceert de verschillen tussen de denominaties nog iets verder. Uit model 3 blijkt nu dat katholieken aan het begin van de trend een vier ($e^{1,41}$) keer zo grote kans hebben als gereformeerden en in model 1 was dat nog een zeven ($e^{1,90}$) keer zo grote kans. Deze kans ten opzichte van gereformeerden is voor hervormden afgenomen van een negen ($e^{2,20}$) keer zo grote kans in model 1 naar een vijf ($e^{1,61}$) keer zo grote kans in model 3. De verschillen zijn dus behoorlijk gereduceerd, maar de verschillen in kerkverlating tussen denominaties blijven groot. Onze voorlopige conclusie is dat we slechts gedeeltelijk in staat zijn om de verschillen tussen de denominaties te interpreteren met hypothesen die we afgeleid hebben uit de integratietheo-

Tabel 4: Gebeurtenissen-analyse van de kans om onkerkelijk te worden vanaf 12-jarige leeftijd. Effecten van leeftijd en opleiding en andere (in de tijd variërende) co-variaten (Familie-enquête Nederlands Bevolking 1998).

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Constante	-2,98***	-6,27***	-10,78***	-9,81***
Leeftijd-	-0,076***	-0,077***	-0,077**	-0,073**
Opleidingsniveau-	0,15***	0,08***	0,07**	0,02
Denominatie:				
Gereformeerd (ref.)		-	-	-
Katholiek		1,77**	1,87**	1,74**
Nederlands Hervormd		2,04**	2,22**	1,91**
Jaar-		0,064***	0,031	-0,035
Gereformeerd (ref.)		-	-	-
Katholiek x jaar		-0,053***	-0,054***	-0,039**
Hervormd x jaar		-0,058***	-0,063***	-0,054***
Vrouw		-0,10	-0,13	-0,14
Morele factoren				
Welvaart ouderlijk gezin		-0,20*	-0,18*	-0,19*
Levensloopgebeurtenissen-				
overlijden van een ouder#				
leeftijd ouder bij overlijden#				
leeftijd bij overlijden ouder#				
scheiding ouders#				
scheiding#				
huwelijk#				
geboorte eerste kind#				
Cognitieve factoren				
Opleidingsniveau ouders		0,06**	0,04	#
Technische opleiding-#				
Beta-pakket voortgezet onderwijs-#				
Technische opleiding ouders#				
Belezenheid ouders: literatuur#				
Belezenheid ouders: informatief		0,31*	0,37*	0,50***
Technische socialisatie		0,38*	0,29	0,29
Vader linkse politieke voorkeur		0,30*	0,29*	0,32**
Sociale factoren				
Partner kerklid-:				
partner kerklid (ref.)		-	-	-
geen partner		1,20***	1,21***	1,28***
partner buitenkerkelijk		2,07***	2,09***	2,13***
Signatuur lagere school: openbaar (ref.)		-	-	-
katholiek		0,18	0,28	0,24
protestant		-0,44**	-0,41*	-0,49**
Frequentie kerkbezoek van ouders in jeugd		-0,21***	-0,25***	-0,39***
Rel. homogamie ouders: ouders dezelfde religie (ref.)		-	-	-
1 ouder buitenkerkelijk		0,50*	0,44*	0,53**
ouders verschillende religie		-0,62*	-0,67**	-0,62*
Opleidingsniveau per provincie per jaar-			2,82***	2,58***
% onkerkelijken per provincie per jaar-			0,014***	0,014***
% katholieken/hervormden/ gereformeerden per provincie# ⁽¹⁾ -				
Gelegenheden, motieven, samenspel-				
Verlaten ouderlijk huis		0,47**	0,51***	-0,66
Verlaten huis x kerkgang ouders				0,36***
Verlaten huis x katholiek				-0,85***
Verlaten huis x opleiding				0,10*
χ^2	169,3	375,8	409,2	436,1
Df	2	21	23	25
N	17570	16539	16177	16268

-in de tijd variërende co-variaten; # weggelaten uit model

* $p < 0,1$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$

rie. Het antwoord op de vraag welke factoren nu maken dat gereformeerden vooral in het verleden veel minder dan katholieken of hervormden de kerk verlaten, moet dus deels in andere factoren gezocht worden.

6.2 Verklaring van leeftijdsverschillen in kerkverlating

De te verklaren samenhangen tussen leeftijd en kerkverlating en tussen opleiding en kerkverlating presenteren we in model 1 van tabel 4. We beginnen met de verklaring van het leeftijdseffect en in de volgende paragraaf met de verklaring van het opleidingseffect.

In tabel 3 namen we opleidingshoogte en leeftijd niet op, omdat we geïnteresseerd waren in het totale effect van denominatie en dit totale effect wilden interpreteren met integratiekenmerken. Tabel 4 laat zien hoe we de samenhang tussen leeftijd en kerkverlating willen verklaren. We nemen naast leeftijd echter ook denominatie en opleiding op, omdat deze substantieel samenhangen met leeftijd. Tevens willen we graag het overgebleven leeftijdseffect kunnen interpreteren als een duureffect. Om dat te kunnen doen willen we naast de morele, ook de cognitieve en sociale factoren opnemen. Deze kenmerken kunnen het leeftijdseffect namelijk anderszins interpreteren.

Eerder onderzoek waarin de invloed van leeftijd als een groot aantal dichotomieën wordt gemodelleerd (Need & De Graaf, 1994; 1996; Te Grotenhuis, 1999), suggereert dat het effect van leeftijd op de kans om de kerk te verlaten een zogenaamde 'belcurve' vertoont: tussen hun 17e en 20e hebben mensen de grootste kans om onkerkelijk te worden. In het hier gebruikte, meer recente bestand, constateren we dat de kans op kerkverlating het grootst is voor 14- en 15-jarigen. De verschillen van deze groep met de jongere en de iets oudere categorieën bleken echter niet substantieel te zijn. We kiezen daarom een zuiniger model waarin leeftijd als intervalvariabele wordt opgenomen en daarmee een overgebleven leeftijdseffect als een duureffect kan worden opgevat. Dat wil zeggen hoe langer men al kerklid is, hoe kleiner we de kans veronderstellen dat iemand de kerk verlaat.¹⁰ Het niet hoeven modelleren van leeftijd als een groot aantal dichotomieën heeft als voordeel dat het leeftijdseffect niet wordt gemaximaliseerd. Dit zou namelijk als gevolg hebben dat het vrijwel onmogelijk is om met het opnemen van andere factoren het leeftijdseffect te verklaren.

Het basismodel resulteert in een fit van 169 χ^2 tegen twee vrijheidsgraden. Tabel 4 laat zien dat de kans om de kerk te verlaten na het 12e levensjaar elk jaar 0,93 ($e^{(-0,076)}$) keer kleiner wordt om de kerk te verlaten. Na 30 jaar is de kans inmiddels ($e^{(30 \cdot -0,076)}$) tien keer zo klein geworden.

In model 2 van tabel 4 nemen we de eerder gepresenteerde kenmerken op die het leeftijdseffect (en het opleidingseffect) zouden kunnen interpreteren. In model 2 zouden we een veelheid van co-varianten moeten opnemen om de door ons opgestelde hypothesen simultaan te kunnen toetsen. Wanneer we alle door ons genoemde factoren tegelijk in een model opnemen, zouden echter weinig effecten significant te zijn. De reden hiervoor is 'overcontrole'. Daarom hebben we gekozen voor een stapsgewijze procedure. We hebben eerst naar bi-variate verbanden gekeken. Daarna hebben we de bi-variate significante relaties aan het basismo-

del toegevoegd. We hebben hierbij rekening gehouden met de mogelijkheid dat niet significante bi-variate verbanden significant kunnen worden in een multivariate analyse.

De fit van het tweede model is aanzienlijk beter. Ze bedraagt $376 \chi^2$ tegen 21 vrijheidsgraden, waarbij we rekening dienen te houden met het wegvallen van een aantal respondenten vanwege ontbrekende gegevens. De coëfficiënten van het tweede model staan vermeld in de tweede kolom van tabel 4, waarbij we sociale, morele en cognitieve factoren onderscheiden hebben. Het leeftijdseffect verklaren we met morele factoren. Het effect van leeftijd in model 2 verschilt echter nauwelijks van dat in model 1. De enige morele factor die van belang blijkt te zijn is de welvaart van het ouderlijk huis. Naarmate mensen zijn opgegroeid in een welvarender gezinsklimaat is de kans dat zij hun gezindte behouden groter. Dit is tegengesteld aan de marxistische hypothese, volgens welke mensen die het materieel goed hebben, minder behoefte hebben aan een God. Volgens onze bevinding leidt armoede echter tot kerkverlating. Verder vergroot volgens model 2 in tabel 4 het verlaten van het ouderlijk huis, een integratiefactor, de kans op kerkverlating. Mensen die het ouderlijk huis hebben verlaten, hebben een 1,6 keer zo grote kans ($e^{0,47}$) om onkerkelijk te worden.¹¹ Ook deze levensgebeurtenis doet het leeftijdseffect niet verdwijnen.

In model 3 van tabel 4 voegen we aan model 2 de in de tijd variërende sociale kenmerken toe, die betrekking hebben op de samenstelling van de opleiding en de godsdienst van de provincie. We nemen deze apart op, omdat deze kenmerken op geaggregeerd niveau zijn gemeten en veelal sterk onderling en met de variabele jaar correleren, en daarom schattingsproblemen kunnen veroorzaken. Het opnemen van deze effecten heeft vrijwel geen consequenties voor de overige effecten. Het hebben van technisch speelgoed, de opleiding van de ouders en het algemene trendeffect blijken nu geen significante bijdrage meer te leveren. Zowel een hoger percentage onkerkelijken in een provincie als een hoger gemiddeld opleidingsniveau in een provincie blijken de kans op kerkverlating te vergroten. Aangezien het 'jaareffect' ($e^{0,064}$) van model 2 niet meer significant is, interpreteren deze twee in de tijd variërende sociale kenmerken de algemene trend van toenemende kerkverlating. De combinatie van gegevens dat onkerkelijken onkerkelijk blijven en dat het stijgend onderwijsniveau en het stijgend aantal onkerkelijken in de woonomgeving het ontkerkelijingsproces versterken, zorgt uiteindelijk voor een zelfversterkend cohorteffect (De Graaf, 1999).

Voor de integratietheorie is het opmerkelijk dat de percentages katholieken, gereformeerden en hervormden, geen significante invloed hebben, ook niet als interacties met denominatie van de respondent. Voor het verlaten van de kerk is klaarblijkelijk het totale percentage onkerkelijken belangrijker dan het percentage mensen met dezelfde denominatie. Samenvattend kunnen we stellen dat geen van de morele, sociale en cognitieve factoren het leeftijdseffect doet verdwijnen. Dit suggereert dat de leeftijdscoëfficiënt een duureffect is.

6.3 Verklaring van opleidingsverschillen in kerkverlating

We toetsen nu onze verklaring voor de samenhang tussen opleidingshoogte en kerkverlating. Vergelijking van de desbetreffende coëfficiënt van model 1 en model 2 in tabel 4, leert dat het

opleidingseffect omlaaggaat van 0,15 naar 0,08. Na opname van de cognitieve, sociale en morele factoren leidt een hoge opleiding nog steeds tot meer kerkverlating. Na opname van de sociale kenmerken per provincie in model 3 daalt het opleidingseffect tot 0,07. Niet gerapporteerde analyses met weglating van de afzonderlijke factoren leerde dat de helft van het oorspronkelijke verband tussen opleiding en kerkverlating is toe te schrijven aan de cognitieve factoren en voor de andere helft aan sociale factoren.

Zoals verwacht gaat een hoog opleidingsniveau van de ouders gepaard met een hogere kans op kerkverlating in model 2. Dit effect blijkt echter na opname van de provinciekenmerken geen significante bijdrage meer te leveren. Verder blijkt niet de literaire belesenheid, maar de informatieve belesenheid van de ouders de kans op kerkverlating te vergroten. Tevens blijken mensen met ouders die politiek links zijn een grotere kans te hebben om de kerk te verlaten.

Een ander resultaat is dat mensen die in hun jeugd technisch speelgoed hadden, meer de kerk verlaten. Het ligt voor de hand dat kinderen met technisch speelgoed voor een bètavakkenpakket of technische opleidingsrichting kiezen. Toch blijkt noch het hebben van een bètavakkenpakket noch een technische richting een bijdrage te leveren aan de verklaring van kerkverlating. Daarnaast is het verschil tussen mannen en vrouwen niet significant, terwijl het effect van het hebben van technisch speelgoed aanwezig blijft. Overigens verklaren deze bevindingen niet dat vrouwen over het algemeen minder geneigd zijn onkerkelijk te worden dan mannen. Geslacht heeft namelijk ook zonder opname van de variabele technisch speelgoed geen significant effect op kerkverlating. Verder blijft de invloed van het hebben van technisch speelgoed bestaan als we mannen en vrouwen apart analyseren. Het hebben van technisch speelgoed heeft dus een invloed op kerkverlating die losstaat van geslachtverschillen. De resultaten laten verder zien dat een technische opleidingsrichting van de ouders geen significante bijdrage levert.

Tabel 4 leert verder dat, vergeleken met tabel 3, de verschillen tussen de denominaties nauwelijks veranderen en evenmin de trends in verschillen tussen denominaties. De samenhang tussen denominatie en de kans op kerkverlating verklaarden we in tabel 3 met sociale factoren. Modellen 2 en 3 in tabel 4 leren dat die coëfficiënten ook nauwelijks wijzigen. De belangrijkste verklaring voor onkerkelijk worden betreft het kennismaken met een onkerkelijke partner. Mensen die een onkerkelijke partner leren kennen, hebben – gecontroleerd voor de overige kenmerken – een acht keer ($e^{2,07}$) grotere kans om onkerkelijk te worden dan mensen die een kerkelijke partner leren kennen. Uiteraard dienen we hier voorzichtig te zijn met causale redeneringen, aangezien juist de keuze voor een onkerkelijke partner ook iets zou kunnen zeggen over de kerkelijkheid van de respondent voordat hij of zij een potentiële partner tegenkomt. Overigens bleek het kerklidmaatschap van de partner al van invloed te zijn vanaf het jaar waarin de respondent hem of haar leert kennen, en niet pas vanaf het moment van trouwen of samenwonen. We hebben daarom in de hier gepresenteerde modellen het moment van kennismaken als uitgangspunt genomen.

Model 3 in Tabel 4 laat zien dat alleenstaanden een 3,3 keer zo grote kans ($e^{1,21}$) hebben om onkerkelijk te worden als mensen met een kerkelijke partner. Deze resultaten zijn in over-

eenstemming met eerdere bevindingen van Need en De Graaf (1994) en Te Grotenhuis, Peters en Scheepers (1998). Ten slotte is het karakter van de lagere school belangrijk. Mensen die op een gereformeerde of hervormde school zaten, hebben een 0,66 ($e^{-0,41}$) keer zo kleine kans in hun latere leven om de kerk te verlaten als mensen die op een openbare of katholieke lagere school les hebben gehad.

6.4 Het samenspel van gelegenheden en drijfveren: interactietermen

Vervolgens bepalen we het effect van het verlaten van het ouderlijk huis, een factor die we hier als een gelegenheid opvatten, en onderzoeken we het samenspel van gelegenheden en drijfveren. In model 4 van tabel 4 rapporteren we drie interactietermen. Ook andere interactietermen hebben we opgenomen, maar deze bleken niet significant. De drie interactie-effecten tezamen verbeteren de fit van het model aanzienlijk. We hebben nu de opleiding van ouders weggelaten, aangezien dit kenmerk in model 3 geen significante bijdrage meer leverde. Het voordeel hiervan is dat we in model 4 iets meer cases hebben.

Model 4 laat zien dat bij het verlaten van het ouderlijk huis het opleidingseffect sterker wordt ($e^{0,02+0,10}$) en dat er geen significant effect is van opleiding als men nog thuis woont. Dit samenspel tussen motief en gelegenheid laat zien dat, na rekening te houden met de cognitieve, morele en sociale factoren, de hoogte van de opleiding tijdens de periode dat men thuis woont niet van belang is voor kerkverlating. In zoverre zijn we er volledig in geslaagd het opleidingseffect voor de thuisperiode te interpreteren. Tevens is het opmerkelijk dat het oorspronkelijk sterke effect van kerkgang van de ouders vrijwel niet meer aanwezig is ($e^{-0,39 + 0,36}$) na het verlaten van het ouderlijk huis. Veel kerkbezoek van de ouders zorgt alleen in het geval personen nog thuis wonen voor een substantieel kleinere kans om de kerk te verlaten.

Tot slot laat de derde interactieterm zien dat na het verlaten van het ouderlijk huis katholieken minder kans hebben de kerk te verlaten dan hervormden en gereformeerden. Voor het interpreteren van dit verband dienen we rekening te houden met het feit dat katholieken, met name in het verleden, over het geheel genomen een grotere kans hebben dan gereformeerden om de kerk te verlaten. Verder is opmerkelijk dat het verlaten van het ouderlijk huis als hoofdeffect niet meer significant is.

7. Conclusies en discussie

Budd (1969) verklaarde kerkverlating met drie groepen van factoren: sociale, cognitieve en morele. In deze bijdrage probeerden we met een overkoepelende theorie drie empirische regelmatigheden te verklaren: verschillen in de kans op kerkverlating tussen denominaties, tussen laag- en hoogopgeleiden en tussen jong en oud. Tevens pasten de integratietheorie en de moderniseringstheorie in deze algemene theorie en maakten we nieuwe afleidingen.

Ten eerste gaven we een antwoord op de vraag in welke mate de kans op kerkverlating verschilt tussen katholieken, hervormden en gereformeerden, en in hoeverre deze verschillen sinds 1940 zijn veranderd. Dit artikel laat zien dat gereformeerden een halve eeuw geleden in mindere mate de kerk verlieten dan hervormden en katholieken. Geloofsafval heeft zich het eerst voorgedaan onder hervormden en daarna onder katholieken en het laatst onder gereformeerden. Deze verschillen zijn echter steeds kleiner geworden en uiteindelijk verdwenen. De recente verschuivingen in het percentage mensen met een bepaalde godsdienst die blijken uit dwarsdoorsnedenonderzoek, zijn vooral toe te schrijven aan verschillen in vruchtbaarheid en niet aan de verschillen in kans op kerkverlating tussen denominaties.

De verklaring voor verschillen tussen denominaties in de kans op kerkverlating hebben we gezocht in de mate waarin mensen van verschillende denominaties waren geïntegreerd in groeperingen met bepaalde normen over kerklidmaatschap. Onze indicatoren konden voor een belangrijk deel de verschillen tussen de denominaties interpreteren. Zo bleek de denominatie van de partner van belang. Ten opzichte van de situatie dat de partner geen kerklid is, blijkt de situatie waarin de partner juist wel kerklid is de kans aanzienlijk te verkleinen om de kerk te verlaten. De partner blijkt hier al van invloed te zijn vanaf het moment van kennismaking en niet pas vanaf het moment waarop mensen gaan trouwen of samenwonen. In toekomstig onderzoek dient derhalve naar het tijdstip van kennismaking gevraagd te worden.

Tot nu verklaarden we verschillen tussen denominaties in de kans op kerkverlating uit verschillen in de mate waarin hun leden in bepaalde groepen met bepaalde normen zijn opgenomen. We vonden dat ook na uitschakeling van verschillen in integratie, katholieken en hervormden in het verleden vaker hun kerk verlieten dan gereformeerden en dat dit tegenwoordig niet meer het geval is. Onze verklaring hiervoor – achteraf opgesteld en in later onderzoek te toetsen – luidt dat kerken *gezien hun gezagsstructuur en geloofsinhoud* uiteenlopen in de mate waarin ze hun leden binden en daarmee behouden. Een centraal geleide kerkorganisatie zoals het katholicisme biedt meer weerstand tegen geloofsafval dan protestante organisaties, die meer federatief zijn (Goddijn, 1973). Verder is een kerk die meer het zuivere geloof centraal stelt, minder vatbaar voor een zich verspreidende ongodsdienstigheid dan een kerk die aan de rede een grotere rol toekent. Dekker en Peters (1989) lieten zien dat gereformeerden, in vergelijking met hervormden, een grotere nadruk leggen op het geloof als heilsmiddel en dat de band tussen God en mens bij gereformeerden sterker is. Ten slotte veronderstellen we dat de inhoud van een geloof meer weerstand bood tegen de *beginnende* uitbreiding van onkerkelijkheid dan de kerkelijke organisatie deed. In het eerste geval gaat het om een innerlijke verbondenheid, in het tweede om een uiterlijke band die op een zekere dwang berust. Bij nog verdere verspreiding van onkerkelijkheid bieden ook geloofsinhouden geen afweermiddelen meer. Op grond van deze veronderstellingen over de bindingskracht van kerken en daarmee hun weerstandsvermogen tegen ongodsdienstigheid, kunnen we verklaren dat de geloofsafval zich het eerst voordeed onder Nederlands hervormden, dan onder katholieken en daarna onder gereformeerden. Verder zou dan bij een steeds verdere verspreiding van de onkerkelijkheid ook de inhoud van het geloof geen weerstand meer bieden en zullen daarmee verschillen in kerkverlating tussen denominaties verdwijnen.

Ten tweede probeerden we de empirische regelmatigheid te verklaren dat jongeren meer de kerk hebben verlaten dan ouderen. We voegden morele factoren toe aan de al eerder beproefde verklaringen dat integratie en modernisering van invloed zijn op kerkverlating. In tegenstelling tot onze verwachting bleken we niet in staat om met morele factoren, zoals het verlies van een ouder, de kans op kerkverlating te verklaren. Opvallend was dat het leeftijds-effect vrijwel niet verandert door het opnemen van relevant geachte morele factoren. We concluderen daarom dat het gevonden leeftijdseffect vooral een duureffect betreft. De inhoudelijke interpretatie hiervan is dat met ieder jaar dat religieuze mensen ouder worden, de kans afneemt dat ze de kerk verlaten. Materiële omstandigheden van het ouderlijk huis bleken de behoefte aan religie te versterken: naarmate mensen in een welvarender omgeving opgroeien blijken ze vaker hun kerk te verlaten. Dit strookte niet met een marxistische hypothese. Deze bevinding doortrekkend zou de dood van iemands ouders sommige personen dichter bij de kerk kunnen brengen en anderen juist van de kerk doen verwijderen. Dit zou het ontbreken van elk verband tussen kerkverlating en kenmerken die betrekking hebben op de dood van de ouders kunnen verklaren.

Ten derde onderzochten we welk aspect van opleiding ervoor zorgt dat mensen onkerkelijk worden. De opgenomen cognitieve factoren en sociale factoren konden het opleidingseffect voor een groot deel interpreteren. Mensen die tijdens hun opvoeding veel technisch speelgoed kregen, hadden een grotere kans om de kerk te verlaten. Een technische opleiding bleek dit verband echter niet te kunnen interpreteren. Ook na opname van sekse bleef de invloed van technisch speelgoed significant. Leesgedrag en politiek linkse opvattingen van de ouders bleken de kans op kerkverlating ook te vergroten. Opvallend is verder dat niet de literaire belezeneheid, maar de algemene of informatieve belezeneheid van de ouders de kans op kerkverlating vergroot. Onze algemene slotsom is dat voor kerkverlating niet zozeer de opgedane kennis van belang is als wel de aangeleerde wijze van denken.

Ten slotte waren we in staat uit een overkoepelende theorie over drijfveren en gelegenheden hypothesen af te leiden over het samenspel van sociale, cognitieve en morele factoren. De toetsing leidde tot opmerkelijke uitkomsten. Als eerste bleek dat het verlaten van het ouderlijk huis weliswaar een belangrijke factor was, maar dan alleen in samenspel met andere factoren. We toonden dat er geen invloed van de opleiding uitgaat in de periode dat men nog thuis woont. Nadien ontstaat er een gelegenheid, waarbij de met een hoge opleiding verkregen sterkere wens om de kerk te verlaten in een daad wordt omgezet. Ten tweede bleken er interacties te bestaan tussen het verlaten van het ouderlijk huis en sociale factoren. De in eerder onderzoek steeds terugkerende bevinding dat kerkgang van de ouders de kans op kerkverlating verkleint (Need & De Graaf, 1994; Te Grotenhuis, 1999), blijkt slechts te gelden zolang men nog thuis woont. Als men het ouderlijk huis heeft verlaten, is dit effect volledig verdwenen. Tevens blijken katholieken minder kans te hebben de kerk te verlaten bij het verlaten van het ouderlijk huis dan gereformeerden en hervormden.

We konden in deze studie de algemene trend naar een toenemende kans op kerkverlating verklaren met het toenemende onderwijsniveau en het toenemende aantal onkerkelijken in de omgeving. Dit resultaat geeft aanleiding te veronderstellen dat het aantal mensen dat in

Nederland hun kerkelijke gezindte prijsgeeft, alleen maar zal toenemen. Immers, een partner die onkerkelijk is beïnvloedt in grote mate de kans dat men zelf onkerkelijk wordt. Er komen steeds meer onkerkelijken en daardoor zullen kerkelijken ook steeds meer kennismaken met onkerkelijke partners. Tevens zorgen het stijgend onderwijsniveau en het toenemend percentage onkerkelijken in iemands woonomgeving voor een zelfversterkend ontkerkelijingsproces. Bij het doortrekken van huidige ontwikkelingen naar de toekomst willen we echter een kanttekening plaatsen. Kelley en De Graaf (1997) toonden immers aan dat naarmate samenlevingen meer seculier zijn, de invloed van de godsdienstigheid van de ouders in sterkere mate de godsdienstigheid van hun kinderen gaat bepalen. Wellicht blijft in Nederland een harde kern van kerkgangers over. Dat we reeds op dit punt zijn aangeland lijkt echter onwaarschijnlijk. Indien we tevens rekening houden met afnemende verschillen in huwelijksvruchtbaarheid tussen kerkelijken en onkerkelijken, dan lijkt het proces van ontkerkelijking en daarmee het proces van secularisering voorlopig door te gaan. We hopen door afleidingen uit onze overkoepelende theorie en hun toetsing met recente levensloopdata het inzicht in dit proces te hebben vergroot.

Noten

1. Nan Dirk de Graaf en Wout Ultee zijn werkzaam bij de sectie sociologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen, Postbus 9104, 6500 HE Nijmegen; e-mail: N.degraaf@mailbox.kun.nl. Ariana Need is werkzaam bij de afdeling sociologie van de Universiteit van Amsterdam, Oude Hoogstraat 24, 1012 CE Amsterdam.
2. Overigens spreekt Budd niet over factoren, maar over motieven en redenen. We vinden de uitdrukking 'motief' ongelukkig, omdat het bij Budd, wat betreft onze algemene hypothese, vaak niet om motivaties gaat maar om gelegenheden.
3. Te Grotenhuis toetste ook de hypothese dat als een gemeente meer inwoners heeft de kans op kerkverlating groter is. Gezien de gemeentelijke herindelingen, die overigens in het zuiden van Nederland later zijn begonnen dan elders, achten we deze hypothese niet goed operationaliseerbaar. Het CBS heeft tegenwoordig wel maren als de 'adressendichtheid' beschikbaar, maar deze zijn niet beschikbaar voor de gehele periode 1930-1998.
4. Natuurlijk kan het ook zo zijn dat kinderen met een technische belangstelling om technisch speelgoed vragen. Het gaat ons er niet om hoe het kind aan het speelgoed komt, alleen het in aanraking komen met technisch speelgoed is voor ons van belang.
4. Hier zit een mogelijk causaliteitsprobleem. We beschouwen het huwelijk als een gebeurtenis die de kans op kerkverlating verkleint. De causaliteit kan echter ook andersom liggen: juist degenen die veel waarde hechten aan de kerk zullen huwen in plaats van samenwonen.
5. De 'contact rate' bedraagt 91,0% en de 'cooperation rate' bedraagt 54,4%. Om een hoge respons te krijgen hebben respondenten een cadeaubon ter waarde van f 25,- gekregen. Zie voor een nauwkeurige omschrijving De Graaf e.a. (1999).
6. We hebben bewust de term 'kerkklid' vermeden in de vraagstelling, omdat dit bij sommige mensen tot verwarring leidt. Bij proefenquêtees bleken mensen de term lidmaatschap niet van toepassing te vinden, terwijl ze religieus waren en zich duidelijk beschouwden als behorende tot een bepaalde traditionele kerk.
7. We willen Manfred te Grotenhuis bedanken voor het beschikbaar stellen van deze gegevens.
8. Analyses met mogelijke niet-lineaire trends leidden niet tot beter passende modellen of andere conclusies.
9. Eveneens probeerden we de aanwezigheid van een eventuele piek relatief zuinig te modelleren door het opnemen van twee parameters. Hiervoor maken we twee logaritmische variabelen (Blossfeld & Huinink, 1989). De eerste, $\log(\text{leeftijd} - 12)$, geeft de afname weer na de piek van de belcurve. De tweede, $\log(70 - \text{leeftijd})$, geeft de mate van stijging weer tot aan de piek. Geneste modelvergelijking leerde echter dat het opnemen van enkel leeftijd tot een beter passend

- model leidde en er dus geen significante piek is waar te nemen.
10. Te Grotenhuis (1999) vond dat uitwonend zijn resulteerde in een 1,2 keer zo grote kans om de kerk te verlaten, maar dit effect bleek niet significant te zijn. We hebben diverse modellen geprobeerd en telkens vonden we een substantieel grotere kans van uitwonenden om de kerk de rug toe te keren.

Literatuur

- Allison, P.D. (1999). Comparing logit and probit coefficients across groups. *Sociological Methods & Research*, 28, 186-208.
- Becker, G.S. (1981). *A Treatise on the family*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Becker, J.W. & Vink, R. (1994). *Secularisatie in Nederland: 1966-1991*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Blossfeld, H.P. & Huinink, J. (1989). Die Verbesserung der Bildungs- und Berufschancen von Frauen und ihr Einfluss auf den Prozess der Familienbildung. *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 15, 383-404.
- Bruce, S. (1999). *Choice and religion: A critique of rational choice*. Oxford: Oxford University Press.
- Budd, S. (1969). The loss of faith: Reasons for unbelief among members of the secular movement in England, 1850-1950. *Past and Present*, 36, 106-125.
- CBS (1981). *14e Algemene volkstelling annex woningtelling 28 februari 1971, deel 2, bestaande huwelijken en vruchtbaarheid van gehuwde en gehuwd geweest zijnde vrouwen*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Dekker, G. & Peters, J. (1989). *Gereformeerden in veelvoud*. Kampen: Kok.
- Durkheim, E. (1967 [1897]). *Le suicide, étude de sociologie*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Eisinga, R. & Felling, A. (1992). *Confessional and electoral alignments in the Netherlands, 1962-1992*. Amsterdam: Steinmetz-archief, P1089.
- Faber, H. & Ten Have, T.T. (1970). *Ontkerkelijkheid en buitenkerkelijkheid in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Goddijn, W. (1973). *De beheerste kerk: uitgestelde revolutie in Rooms-katholiek Nederland*. Amsterdam: Elsevier.
- Graaf, A. de (1987). Verschillen in kindertal naar kerkelijke gezindte en ouderlijke gezinsgrootte. *Maandstatistiek van de Bevolking*, 35, 10-11.
- Graaf, N.D. de (1999). Event history data and making a history out of cross-sectional data. *Quality and Quantity*, 33, 261-276.
- Graaf, N.D. de, Graaf, P. de, Kraaykamp, G. & Ultee, W.C. (1999). *Familie-enquête Nederlandse bevolking 1998*. Nijmegen: Vakgroep Sociologie.
- Grotenhuis, M. te (1999). *Ontkerkelijkheid: oorzaken en gevolgen* [dissertatie]. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Grotenhuis, M. te, Peters, J. & Scheepers, P. (1998). Waarom lopen de kerken leeg? Over oorzaken van afgenomen kerkbezoek en kerkverlating in Nederland tussen 1937 en 1995. *Sociale Wetenschappen*, 41, 13-39.
- Hak, D. (1995). Over secularisering, ontkerkelijkheid en individualisering. Enige uitkomsten van recent godsdienstsociologisch onderzoek in Nederland. *Sociologische Gids*, 42, 124-139.
- Heilbroner, R.L. (1953). *The worldly philosophers*. New York: Simon and Schuster.

- Iannaccone, L.R. (1990). Religious practice: A human capital approach. *Journal for the Scientific study of religion*, 29, 297-314.
- Inglehart, R. (1977). *The silent revolution: Changing values and political styles among western publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Kelley, J. & Graaf, N.D. de (1997). National context, parental socialisation, and religious belief: Results from 15 nations. *American Sociological Review*, 62, 639-659.
- Kraaykamp, G. (1993). *Over lezen gesproken. Een studie naar sociale differentiatie in leesgedrag* [dissertatie]. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Kruijt, J.P. (1933). *De onkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken. Proeve ener sociografies verklaring*. Groningen: Noordhoff.
- Lechner, F.J. (1996a). Secularization in the Netherlands. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 35, 252-264.
- Lechner, F.J. (1996b). Rejoinder to Stark and Iannaccone: 'Heads, I win ...': On immunizing a theory. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 35, 272-274.
- Lipset, S.M. (1960). *Political man: The social bases of politics*. London: Heinemann.
- Long, J.S. (1997). *Regression models for categorical and limited dependent variables*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Marx, K. (1987 [1844]). *Kritiek op Hegels rechtsfilosofie*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Middendorp C. (1979). *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland: progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70*. Meppel: Boom.
- Need, A. (1997). *The kindred vote. Individual and family effects of social class and religion on electoral change in the Netherlands, 1956-1994*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Need, A. & Graaf, N.D. de (1994). 'Losing my Religion': een dynamische benadering. *Mens en Maatschappij*, 69, 242-263.
- Need, A. & Graaf, N.D. de (1996). 'Losing my Religion': A dynamic analysis of leaving the church in the Netherlands. *European Sociological Review*, 12, 87-99.
- Nipo/Steinmetz-archief (1999). *NIPO-weekpeilingen cumulatief vanaf 1989* [dataset]. Amsterdam: Steinmetz-archief.
- Scheepens, T. (1991). *Kerk in Nederland. Een landelijk onderzoek naar kerkbetrokkenheid en kerkverlating*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Stark, R. & Iannaccone, L.R. (1994). A supply-side reinterpretation of the 'secularization' of Europe. *Journal for the Scientific study of Religion*, 33, 230-252.
- Stark, R. & Iannaccone, L.R. (1996). Response to Lechner: Recent religious declines in Quebec, Poland, and the Netherlands: A theory vindicated. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 35, 265-271.
- Ultee, W. & Luijkx, R. (1998) Jewish-gentile intermarriage in six European cities 1900-1940. *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 34, 165-195.
- Ultee, W., Arts, W. & Flap, H. (1992). *Sociologie: Vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Yamaguchi, K. (1991). *Event history analysis*. Newbury Park: Sage Publications.